

ד"ר יהושפט נבו

תהיות ולבטים רעיוניים בזר חורבן בית ראשון

חורבן הבית הראשון בשנת 586 לפני הספירה, היווה סיומ להרס מדיני ולחורבן לאומי שנמשך זמן רב. בשנת 734 לפני הספירה גלו שבטי הצפון על ידי מלכי אשור. כעבור 12 שנים, בשנת 722, גלו עשרת השבטים והושם קץ לממלכת ישראל הצפונית¹. ממלכת יהודה עוד המשיכה להתקיים זמן רב. בשנת 597 הגלה נבוכדנצר מלך בבל את יהויכין ועמו החרש והמסגר. דלת העם נשארה בירושלים בראשות המלך צדקיהו עוד 11 שנים, עד לחורבן הסופי. במשך 11 שנים אלו היתה ממלכת יהודה מפולגת לשני פלגים: האחד בירושלים והשני בבבל. לשני פלגים אלו היו גם שני נביאים: ירמיהו בירושלים ויחזקאל בבבל. הגלויות והרס החיים העצמאיים בארץ ישראל עוררו שאלות ותהיות רעיוניות. עם ישראל לא הכיר חיים דתיים ללא עבודת ה' במקדש. שאלה מרכזית שהתעוררה היתה כיצד ממשיכים לעבוד את ה' בבבל במציאות שאין בית מקדש. גם הפלג הירושלמי התלבט בשאלות כיצד להתייחס לגולי בבל. אלו ואלו התלבטו בשאלת היחס שבין חטאי הדורות הקודמים לעונש הניתך על הדור הנוכחי כאשר השאלות הופנו לנביאי התקופה. לנושאים אלו ודומיהם מוקדש מאמר זה.

א. השראת השכינה בישראל וסילוקה

בירמיהו פרק ז' מתפלמס הנביא עם בני דורו, אשר סומכים על תקדים היסטורי, ואומרים: "היכל ה' היכל ה' המה" (פסוק ד'). עם ישראל תולה את בטחונו בקדושתה של ירושלים, בטענה שבגלל קדושתה ה' לא ירצה להחריבה, ולפיכך יושביה מוגנים מפני כל פורענות. אכן, אנשים אלו מסתמכים על תקדים היסטורי שאירע בעבר, כאשר ארץ ישראל נפלה כולה לפני סנחריב מלך אשור

1 אין לנו ידיעות על גולי ישראל ויהודה שנשבו על ידי מלכי אשור ועל גורלם במושבות גלותם. במסורת היהודית יש ספורים ואגדות על מקומם וגורלם של עשרת השבטים שהוגלו אל מעבר לנהר סמבטיון. אין זאת אלא ראייה לכך שכבר בתקופה קדומה לא ידעו בדיוק מה עלה בגורלם של עשרת השבטים [ע. בוסתנאי, "קווי יסוד במדיניות ההגלייה של האימפריות אשור ובבל בזיקה לחקר גולי ישראל ויהודה במסופוטמיה", תשורה לשמואל, מחקרים בעולם המקרא, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, ירושלים 2001, עמ' 298].

ואף ירושלים הושמה במצור. אולם ירושלים עצמה ניצלה, כאשר צבא אשור ניגף במגיפה וכל חייליו מתו. יתר על כן, הקב"ה עצמו הבטיח לירושלים הצלה ביד נביאו ישעיהו (מלכים ב' י"ט, לב-לד. ישעיהו ל"ז, לג-לה)². אולם הנביא מעמיד את בני דורו על טעותם: "הגנוב רצוח ונאוף והשבע לשקר וקטר לבעל והלוך אחרי אלוהים אחרים... ובאתם ועמדתם לפני כבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו" (ירמיהו ז', ט-י). יתר על כן, גם הנביא כמו העם, מסתמך על תקדים הסטורי - על חורבן מקדש שילה, שגם בו השכין ה' את שכנתו ואף על פי כן הוא חרב בעוונות ישראל. העולה מדברים אלו הוא שקדושת בית המקדש בירושלים תלויה בהתנהגות עם ישראל, היכול לחזק את הקדושה או חלילה להחלישה.

הרעיון מובא במקרא לראשונה, בפרשת המשכן, עליו נאמר "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כ"ה, ח). השכינה שורה על עם ישראל וגם על המקדש. בהעדר קדושת ישראל, גם קדושת המקדש פוקעת.

סילוק השכינה מהמקדש הוא נושא המעסיק את הנביא יחזקאל, אשר גם הוא מדבר על גלות השכינה, היינו, יציאתה מהמקדש בעקבות חטאי עם ישראל. ביחזקאל פרק ח' מתוארות תועבות גדולות בתחום העבודה הזרה המתרחשות בירושלים. בעקבות זה גלתה השכינה מבית המקדש בשלבים: תחילה ה"כבוד" הוא כנוי לשכינה, מתרחק וגולה אל מפתן הבית (י, ד). אחר כך - אל שער בית ה' הקדמוני (שם יט), משם אל ההר אשר מקדם לעיר (י"א, כג). וכן מצינו בחז"ל: "עשר מסעות נסעה שכינה..."³. אולם השכינה אינה נעלמת, אלא יוצאת עם עם ישראל לגלות. הרעיון רמוז בנבואת יחזקאל: "לכן כה אמר ה' אלוקים כי הרחקתים בגוים וכי הפיצותים בארצות ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר באו שם" (י"א, טז)⁴. הרעיון שהשכינה יוצאת עם עם ישראל לגלות מצוי גם בחז"ל: "וכן את מוצא בכל מקום שגלו ישראל, כביכול גלתה שכינה עמהם. גלו

2 הכרה עמוקה זו שהמקדש הוא נצחי, היה בה מן החיוב ומן השלילה. ברגעי משבר קשים היא חיזקה את הלבבות, אולם היתה באמונה זו גם סכנת אשליה, להאמין שלא יאונה למקדש כל רע וגם ירושלים לא תיפגע. ראה על כך, י. הופמן, "המקדש והפולחן בתפישת ירמיהו", עולם התנ"ך, ירמיהו, תל אביב 1994, עמ' 57.

3 ראש השנה לאי ע"א. ראה ש. הכהן, "עשר מסעות נסעה שכינה", ממשה עד עזרא, קובץ מאמרים מאת שמואל הכהן, ירושלים תשנ"ז, עמ' 69-51. וראה עוד מ. בן ישר, "המרכבה בספר יחזקאל ומקדש מעט", עיוני מקרא ופרשנות, כרך ד, אוניברסיטת בר אילן רמת גן תשנ"ז, עמ' 28-9.

4 ראה בפירוש רד"ק על אתר.

למצרים - שכינה עמהם... גלו לכבל שכינה עמהם...⁵. בקבלה ובחסידות נתפתח הרעיון שתעודתו של עם ישראל היא לגאול את השכינה השרויה בגלות. כך מצינו בדברי ה"מגיד" שנתגלה לר' יוסף קארו בתיקון ליל שבועות שנערך באדריאנופולי בשנת רצ"ג: "והתחיל ואמר, ידידי המהדרים... אשר שמתם נפשכם לעטרני בליל זה, אשר זה כמה שנים נפלה עטרת ראשי ואין מנחם לי, ואני מושלכת בעפר, חובקת אשפתות. ועתה החזרתם עטרה ליושנה... וקול תורתכם והבל פיכם עלה לפני הקב"ה ובקע כמה רקיעים... ועל ידיכם נתעליתי בלילה הזה..."⁶.

ב. עמדת תושבי ירושלים

ביחזקאל י"א, טו מצטט הנביא את דברי הפלג הירושלמי, האומר: "אחיך אחיך אנשי גאולתך וכל בית ישראל כלה, אשר אמרו להם יושבי ירושלים: רחקו מעל ה', לנו היא ניתנה הארץ למורשה". לאמור - יושבי ירושלים מתייחסים אל גולי יהויכין כאל איבר מדולדל ההולך ומתנתק מעל עם ישראל. ההשקפה העומדת ביסוד גישה זו, סבורה שמי שעוזב את ארץ ישראל, מאבד גם את הקשר לקב"ה ולעם ישראל⁷. נראה לנו כי למעשה, לגישה זו סימוכין הן במקרא והן בדברי חז"ל. בבראשית י"ז, ח נאמר: "ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגורריך את כל ארץ כנען לאחוזת עולם והייתי להם לאלוקים". מדברי הפסוק עולה, כי השכינה שורה על מי ששוהה בארץ ישראל. כך גם הבינו חז"ל את הנושא, באמרו: "שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו א-לוק וכל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו א-לוק, שנאמר "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלוקים"⁸. הגמרא שם מוסיפה: "כל הדר בחוץ לארץ כאילו עובד עבודת כוכבים. וכן בדוד הוא אומר: "כי גרשוני היום מלהסתפה בנחלת ה' לאמור לך עבוד אלוהים אחרים" (שמואל א' כ"ט, ט). הגמרא שואלת: "וכי מי אמר לו לדוד "לך עבוד אלוהים אחרים"? אלא לומר לך - כל הדר בחו"ל - כאילו עובד עבודת כוכבים". על הקשר בין קדושת הארץ

5 מכילתא דר' ישמעאל מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 52-51. וראה י. אליצור, "משמעות הג' לות במקרא", ישראל והמקרא, בעריכת י. אליצור, ע. פריש, רמת גן תש"ס, עמ' 280-293.

6 ר' יוסף קארו, ספר מגיד מישרים, ירושלים תש"ך, עמ' 18.

7 י. אליצור, במאמרו "מגמות מדיניות אידאולוגיות בימי גלות יהויכין המשתקפות בנבואות יחזקאל וירמיהו", עיונים בספר יחזקאל, החוג לחקר המקרא בבית הנשיא, ירושלים 1982, עמ' 181-180, מבאר את הפרקטיקה שמאחרי האידאולוגיה הזאת. גולי יהויכין שהיו בעלי הבתים והאחוזות בארץ ישראל ואף תפשו את המשרות החשובות בשלטון, נעלמו מן הארץ. במקומם נתפשו הנכסים והמשרות בידי אחרים, שבדאי לא ששו לשיבת ציון מחודשת של אותם גולים.

8 כתובות קי ע"ב.

לקדושת ישראל, אומר הרב קוק⁹: "סגולת הארץ וסגולת האומה מתאימות יחד. כשם שהאומה היא מייוחדת להרוממות האלוקית במעמקי חייה, כך הארץ, ארץ ה', היא מכשירה את העם היושב עליה בנחלת עולמים, הבאה בברית ובשבועה בבטחון נצח ישראל, המיוסד על הטבע האלוקי הקבוע במטבע ארץ חמדה נפלאה זו אשר בחר לו יה' לסגולתו".

אולם תשובת הנביא טופחת על פניהם של יושבי ירושלים. הנביא דוקא מקרב את גולי בבל, באמרו: "לכן אמור כה אמר ה' אלוקים כי הרחקתם בגוים וכי הפיצותם בארצות ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר באו שם. לכן אמור כה אמר ה' אלוקים וקבצתי אתכם מן העמים ואספתי אתכם מן הארצות אשר נפוצתם בהם ונתתי לכם את אדמת ישראל" (שם טז-יז). אף הנביא ירמיהו בנבואתו בפרק כ"ד נדרש לנושא זה. הנביא רואה בחזונו שני דודאי תאנים, הדוד האחד תאנים טובות, והשני תאנים רעות, והקב"ה מסביר לו את פשר החזון: התאנים הטובות הן גולי יהודה שגלו לבבל, הם ישובו לארץ, בעוד שהתאנים הרעות, הן צדקיהו ושריו ושארית ירושלים שנשארו בארץ, אשר יודחו ממנה. לכאורה, כפי שראינו בדברי חז"ל, מי שעוזב את ארץ ישראל מאבד את הקשר איתה. לפי זה אולי צודקים יושבי ירושלים. הנביא יחזקאל סתם ולא פירש את דבריו המקרבים את גולי בבל. אולם במקום שיחזקאל סתם ולא פירש, משלים ירמיהו הנביא. גולי בבל יחזרו לארץ "כי ישובו אלי ככל לבם" (פסוק ז'), בעוד שיושבי ירושלים יודחו ממנה בגלל חטאיהם כפי שמתואר ביחזקאל פרק ח'. מדברים אלה ניתן ללמוד, כי דברי הגמרא בכתובות מתייחסים למי שמנתק עצמו ביודעין מארץ ישראל שהיא נחלת ה', ממילא הוא מנתק את עצמו גם מה'. לא כן, מי שגלה מהארץ והורחק ממנה בעל כרחו, ובמיוחד שעשה תשובה בארץ גלותו, הוא ודאי איננו מרוחק מה'. מדברי ירמיהו ויחזקאל ניתן ללמוד עוד, שהגולה אינה הרחקה מעל ה' ואף לא איבוד הקשר עם עם ישראל הנשאר בארץ. הגולה היא עונש, תקופה של הסתר פנים, אשר בה צריך עם ישראל לחלול את פני ה'. זוהי תקופת הכנה לשיבת ציון מחודשת, אשר אחרי ההכנות הראויות, תחדש גם את הקשר עם הקב"ה בארץ הקודש.

ג. השקפות עולם בבבל

בי' באב בשנה השביעית לגלות יהויכין, באו אנשים מזקני ישראל לדרוש את ה' (יחזקאל כ', א). הנביא אינו מספר מה היתה שאלתם ועל מה באו

9 בהקדמה לספרו "שבת הארץ".

לדרוש את ה', אולם מעיון בנבואתו ניתן להעלות סברות. בהמשך דבריו עובר הנביא לתוכחה קשה: "והעולה על רוחכם היו לא תהיה, אשר אתם אומרים נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן. חי אני נאם ה' אלוקים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם" (פסוקים לב-לג). העולה מדברים אלה הוא, שהיו בין הגולים כאלה שרצו להיטמע בין הגוים בבבל ולעבוד עבודת אלילים. כלפיהם מפנה הנביא את חיצו זעמו: "ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם". אף בחז"ל יש רמז לכך: "אתה מוצא כשבקשו לפרוק עול בימי יחזקאל, כתיב "באו אנשים מזקני ישראל לדרוש את ה'... אף אנו יצאנו מרשותו - נהיה כעובדי אלילים. אמר להם יחזקאל: "והעולה על רוחכם היו לא תהיה וגו'"¹⁰. מה עומד ביסוד דרישה זו? היטיב לענות על שאלה זו יחזקאל קויפמן: "בעולם השמי ובעולם האילי בכלל, שלטת היתה הדעה שנצחוננו של עם הוא נצחון אלוקיו, ומפלת עם היא מפלת אלוקיו. אם העם ניצח, הרי שגם אלוקיו ניצח. דעה זו היתה שלטת גם באמונה הישראלית העממית. אם בבל החריבה את ירושלים, הרי זה נצחונם של אלוהי בבל. המסקנה היתה, שאם ישראל נשתעבדו לבבל, עליהם לעבוד את אלוהי בבל"¹¹. יתר על כן, מציאות חיי הגולים בבבל עמדה בסתירה לדברי התוכחה בויקרא כ"ו, לו-מה, שם מתוארת הגולה כמקום אבדון, קשיים וצרות. יתכן שהיו בין הגולים כאלה שהטילו ספק באמיתותה של נבואת התוכחה בויקרא כ"ו, לנוכח החיים הנוחים שהיו להם בבבל. אליהם פונה הנביא בדברי זעם קשים¹². נראה לנו כי לאמיתו של דבר, אין לראות סתירה בין התוכחה למציאות החיים בבבל, שכן התוכחה בויקרא מתייחסת לגלות בכללה למלוא אורכה, שהיא במקומות שונים ובתקופות שונות מקום תלאות וצרות. בעוד שגלות בבל בתקופה של המלך יהויכין מייצגת תקופה קצרה בלבד.

את הקשר האמיץ הבלתי ניתן לפירוק, העולה מתוכחת הנביא, מבאר הפרשן ר' יוסף אבן כספי¹³: "והעולה על רוחכם היו לא תהיה" - "זה מאמר נכבד ויקר ותשובה ניצחת לכל טוען עלינו או מבקש ממנו השמד בכלל. וזה כי אמר ה' מקדם, וגזר וגלה על ידי יחזקאל, כי אחרי בואנו בברית עמו מאברהם, ובפרט במעמד הר סיני שנעשו שם לאומנו, כנסת ישראל עמו, הנישואין והחופה, אין בידינו לצאת מרשותו, כי אנחנו האשה והוא הבעל... ולכן השם יניח כל

10 ילקוט שמעוני, יחזקאל, שנט'.

11 תולדות האמונה הישראלית, ח, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' 20.

12 וראה עוד קויפמן, כרך ו-ז, עמ' 557-556.

13 ליחזקאל כ, לב, מצוטט מתוך מהדורת ה"כתר" אוניברסיטת בר אילן.

האומות על מקומם בשלום, ואם הם חטאים, כי הם אינם נשי השם ודי אם יהיו לו פילגשים... אבל אין שרה וגבירה ומלכה אשר ניתן כתר מלכות בראשה – רק אומתנו... ולכן אם נאמר אנחנו שנצא מתחת אישותו ונהיה כאחד מיתר הגוים, או נטמע עמם, לא נוכל, כי אין זה בידינו”.

קבוצה אחרת, אותה אפשר לזהות מתוך דברי הנביא, היא אלה הרוצים לבנות בית מקדש בבבל. אליהם פונה הנביא בדברים רכים: “כי בהר קדשי בהר מרום ישראל נאם ה' אלוקים, שם יעבדוני כל בית ישראל כלה, בארץ – שם ארצם, ושם אדרוש את תרומותיכם ואת ראשית משאותיכם בכל קדשיכם...” (שם מ’). מתוך דברי הנביא ניתן ללמוד, שקבוצה זו ביקשה להעביר את עבודת ה' – כפי שהיתה בארץ – לבבל. לשתי הקבוצות הללו, שהמשותף להן, הוא הרצון לבנות את החיים הדתיים במציאות החדשה של הגולה, הנביא מסרב, שכן שתיהן אינן מבינות את מטרת הגלות. הגלות היא עונש, מצב של הסתר פנים. מטבע הדברים מצב זה הינו זמני. אין בשום פנים ואופן להעלות על הדעת לחיות בגולה חיי קבע טבעיים. חיי הגלות הם ליקוי ביחסי העם עם אלוקיו. זוהי תקופה שצריך להעבירה בתשובה ובתפילה, ולקוות לזמן שהקב”ה ישיב את שבות עמו¹⁴. לגישה זו שותף גם הנביא ירמיהו, הקורא לגולים היושבים בבבל: “בנו בתים ושבו, ונטעו גנות ואכלו את פריהן. קחו נשים והולידו בנים ובנות וקחו לבניכם נשים... ורכו שם ואל תמעטו, ודרשו את שלום העיר אשר הגליתי אתכם שמה והתפללו בעדה אל ה' כי בשלומה יהיה לכם שלום” (ירמיהו כ”ט, ו-ז). הנביא מבשרם שהגלות תארך שבעים שנה (שם י'), ומזהירם שלא ישמעו אל נביאי השקר למיניהם המנבאים על שיבת ציון קרובה. העולה מתוך הדברים הוא שהגלות אמנם תארך, והנביא אף נוקב בתאריך מוגדר לסיימה. בתקופה זו יש לחיות חיים טבעיים ונוחים ככל האפשר, אולם אין לשוות לחיים אלו צביון של חיי קבע בתחום עבודת ה' במקדש כפי שהיה בארץ. מי שמתייחס לגלות כאל חיי קבע, מחטיא בכך את כוונת ה' בשליחת עם ישראל לגלות¹⁵.

ד. מוטיב הלב החדש

בכמה מקומות במקרא מצויה הבטחה למתן לב חדש לעם ישראל. בדברים ל”ו, נאמר: “ומל ה' אלוקיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה'

14 ראה עוד מ. גרינברג, יחזקאל כ' והגלות הרחנית, עוז לחדו, ספר היובל לחדו בן גוריון, ירושלים תשכ”ד, עמ' 441.

15 ראה עוד י. אליצור, שם, עמ' 179-190.

אלוקיך". הרמב"ן¹⁶ מעמיד על יכולת הבחירה החפשית שניתנה לאדם, לפיה יכול האדם לבחור ברע אלא שעל בחירתו זו הוא יענש. אם כן, מהי התועלת בתשובה אם האדם עלול לחטוא תמיד פעם נוספת? הרמב"ן משיב: "כי מזמן הבריאה היתה רשות ביד האדם לעשות כרצונו, צדיק או רשע... אבל לימות המשיח תהיה הבחירה בטוב להם טבע. לא יתאוה להם הלב למה שאנו ראוי ולא יחפוץ בו כלל. והיא ה"מילה" הנזכרת כאן. כי החמדה והתאוה ערלה ללב, ומול הלב הוא שלא יחמוד ולא יתאוה, וישוב האדם בזמן ההוא לאשר היה קודם חטאו של אדם הראשון, שהיה עושה בטבעו מה שראוי לעשות..." לאמור - התאוות והיכולת לממשן במסגרת הבחירה החפשית הן בעוכרי האדם. לפיכך, אומר הרמב"ן, בעתיד, בימות המשיח, יועם תקפו של יצר הרע והבחירה בטוב תהיה טבעית, ללא מאבקים ולבטים פנימיים¹⁷. נושא זה שב ועולה בדברי הנביאים. ירמיהו הנביא מדבר על ברית חדשה: "הנה ימים באים נאם ה' וכרתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה. לא כברית אשר כרתי את אבותם... אשר המה הפרו את בריתי... כי זאת הברית אשר אכרות את בית ישראל אחרי הימים ההם נאם ה', נתתי את תורתי בקרבכם ועל לבם אכתבנה" (ירמיהו ל"א, ל-לב). אף כאן יש משום החלשת יצר הרע וחיזוק הבחירה החפשית בטוב כדרך טבעית ללא מאבקים והתלבטות, כפי שמפרש המלבי"ם¹⁸: "נתתי את תורתי בקרבם - שיקיימו תורתי מצד הערת השכל עד שתהיה כדבר טבעי להם הנמצא בקרבם. ועל לבם אכתבנה - שלא תצטרך להכתב על הספר ובדיו, כי תהיה כתובה על לבם... שלא תתעורר אצלם בחירה היפך התורה, כי לבם יהיה מלא מחוקי התורה הטבועה בלבם". אף יחזקאל הנביא ניבא למתן לב חדש: "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם מכל טומאותיכם ומכל גלוליתכם אטהר אתכם. ונתתי לכם לב חדש ורוח חדש אתן בקרבכם, והסרותי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר. ואת רוחי אתן בקרבכם ועשיתי את אשר בחוקי תלכו ומשפטי תשמרו ועשיתם" (ל"ו, כה-כז. וכן שם י"ח, לא). מה עומד ביסוד הבערות אלו למתן לב חדש ורוח חדשה? עד כה היה סדר קבוע של חטא, עונש, תשובה וסליחה, וחזור חלילה. מי יערוב לנו שגם אחרי הגאולה המצופה לא יחזור מצב של חטאים ועונשים שבאים בעקבותיהם? רעיון הלב החדש מבטיח שמעתה שוב

16 בפירושו על אתר.

17 בספר הגאולה, כתבי הרמב"ן, ח"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' רפ', הרמב"ן מצ"ן: "כי אז בימי המשיח יבטל היצר הרע... להשיגו האמת כאשר היא".

18 בפירושו על אתר.

לא יהיה מצב של חטא ועונש כיון שיכולת הבחירה תצטמצם. רעיון זה מבוטא על ידי משה גשן – גוטשטיין¹⁹: "יחזקאל הוא נביא השיקום. אין די בכך שה' ירחם על עמו ויחזירו לאדמתו. הרי מי יערוב שהברית לא תופר שנית? הרי אין טעם לחזור על ההסטוריה ולהגיע חלילה לאותן התוצאות. אלא יש להחזיר את גלגל ההסטוריה. את הנסיון יש להתחיל מחדש עם תקופת הזוהר של ממלכת ישראל בימי דוד. אולם גם כאן יש בעיה. הלא דוד הוא דמות הסטורית, חלק של הנסיון ההסטורי שנכשל. ומנין לנו הערובה לעתיד? אלא שהפעם לא יוכל הנסיון להכשל, כי לצד האנושי של הברית לא תינתן האפשרות להפרה. ה' לא יוסיף לתת ביד בני אדם את הכח "לקלקל" את ההסטוריה. ה' יהיה נוכח ללא תנאי. בעבר יכול היה ה' להתרחק, וזה הפך לסמל הכשלון הסופי (ט', ג', י', ד. י', יח-יט, יא, כב). עתה לא רק שה' יחזור אל מקומו (מ"ג, ב), אלא שישכון בתוך עמו לעולם". גם ירמיהו מדבר על "לב אחד ודרך אחד ליראה אותי" (ל"ב, ט). אלא שלפי ירמיהו תבוא הברית החדשה בזכות התשובה (ל, א, לג), בעוד שאצל יחזקאל מתן לב חדש נועד למנוע חילול השם. ירמיהו מטעים אפוא, את הברית החדשה כמבטאת את חסד ה' למען האדם, בעוד שיחזקאל מדבר על מתן לב חדש למניעת חילול השם (ל"ב, כב-כג)²⁰.

ה. האחריות האישית

בדור החורבן עולים וצצים הרהורים של חשבון נפש ותהיות, על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת. תשובות שונות וגישות שונות עולות מדברי המקרא. בירמיהו מצויה דעה השייכת לגולי מצרים, שבגלל ההימנעות מעבודה זרה ארעו לעם ישראל כל הצרות: "ומן אז חדלנו לקטר למלכת השמים והסך לה נסכים, חסרנו כל, ובהרב וברעב תמנו" (ירמיהו מ"ד, יח). אחרים שלא תלו את סיבת החורבן בהימנעות מעבודה זרה, תלו זאת, בחוסר הצדק של המשפט האלוקי. הנביאים מצטטים אמרות מפורסמות בתחום זה: "אבותינו חטאו ואינם ואנחנו עוונותיהם סבלנו" (איכה ה', ז). וכן "אבות יאכלו בוסר ושיני הבנים תקהינה" (יחזקאל י"ח, ב). קביעה זו פוטרת את אומריה מעשיית תשובה, שכן ממילא הכל אבוד. הרד"ק²¹ מעמיד על טעותם: "והם לא הבינו ולא השכילו בזה כי

19 תקון כשלון ההסטוריה בנחמת יחזקאל, ספר אליהו אורבך, החברה לחקר המקרא, ירושלים תשט"ו, עמ' 175-185.

20 וראה עוד י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ו-ז, ירושלים תל אביב תשכ"ז, עמ' 560-561.

21 בפירושו על אתר.

בגלל חטאות ירבעם ומנשה היה הקצף הגדול, כי הם החטיאו הבאים אחריהם. ואילו לא אחזו ישראל בחטאות ירבעם ולא אחזו בני יהודה בחטאות מנשה, לא היו לזקים על עוונותיהם ולא חרבה ארץ ישראל". לאמור – נכון שהעונש בא בעקבות הדורות הקודמים, אבל גם דור החורבן איננו נקי, באשר הוא ממשיך בחטאי אבותיו.

הנביא יחזקאל מתמודד עם שאלה זו (בפרקים י"ח ו"ג), כשהוא מציג לה פתרון שבמרכזו עומדת האחריות האישית²². הנביא מביא דוגמאות של רשע שעשה תשובה ושב מחטאו, ולעומתו, צדיק שחזר בו והרשיע, וקובע ש"הנפש החוטאת היא תמות. בן לא ישא בעון האב ואב לא ישא בעון הבן" (י"ח, כ). לאמור – אין זה נכון שהדורות המאוחרים סובלים בעוון אבותיהם, שכן כל אדם אחראי למעשיו. תשובת הנביא יחזקאל נדונה בבית מדרשם של חכמים ופרשנים לדורותיהם. היטיב להסביר את הבעיה ופתרונה ר' אליעזר מבלגנצי²³. המחבר מעמיד על הפתרון הרעיוני המבדיל בין הגמול הקבוצי לאחריות האישית: כאשר אדם חוטא הוא נענש בחטאו. אולם עונש על העם כולו נדחה לזמן רב ככל האפשר, מחשש לחילול שם שמים. לדברי ר' אליעזר מבלגנצי: "ושיני בנים תקחינה, בתמיה, אפשר אבותינו חטאו ואינם ואנחנו נסבול עונותם, אם כן, משוא פנים יש בדבר, שהנביאים מתנבאים עלינו ללקות על הכעסים שהכעיסהו מנשה והראשונים. חביבה לי נפש הבן ולא נשאתי פנים לאב יותר מן הבן. אבל ארך אפים אני למען שמי... אבל מעתה לא אאריך לכם עוד ולא תמשלו עוד אלא אתם לי כיחידים: הנפש החוטאת היא לבדה תמות, והואיל ואתם חוטאים לפני – תלקו. וגם יש לומר שהן היו טועים במה שראו שהראשונים לא לקו והאחרונים לקו, וסבורין שכך העולם נוהג. שהרי מימי ירבעם בן נבט חטאו,

והושע בן אלה ודורו לקה. מנשה חטא יהואחז ויהויקים ויהויכין בניו לקו, ואף

22 רעיון הגמול חוזר ביחזקאל בפרקים י"ח ו"ג. ג. ברין, עולם התנ"ך, יחזקאל, תל אביב 1993, עמ' 169, סבור שאין כל חידוש בתורת הגמול שבפרק ל"ג, לעומת מה שנאמר עליה בפרקים הקודמים. יש בפרק ל"ג חזרה על אותם עקרונות שכבר לימדם יחזקאל בנבואותיו הקודמות. לדעת הכותב, הפרק נכתב בגלל תחושת החורבן שאפפה את הגולים בהגיע בשד רת החורבן. עתה, אחר החורבן, היה יחזקאל צריך לחזור ולאשר שעדיין הרשות נתונה והש" ערים פתוחים לתשובה.

23 מפרשני צפון צרפת במאה הי"ב, פירוש על ספר יחזקאל, מהדורת ש"א פוזננסקי, ורשה 1909, צילום ירושלים תשכ"ח, בפירושו ל"ח, ב.

יאשיהו הצדיק נפל בחרב ואין זה דין. והוא מושיבם שעוד לא ימשלו המשל הזה שלא יאריך להם אפו כאשר עשה עד עתה, אלא לעולם ילקה אותם מדור לדור שיחטאו. ולא יטעו עוד לומר ששני בנים תקהינה, כי אין זאת, שהרי כל הנפשות לי הנה, מעשה ידי כולם, ואם הבן צדיק לא ישא בעוון האב, אלא הנפש החוטאת היא תמות. והרי ירבעם חטא נכרת זרעו, וכן בעשא בן אלה וכן אחאב, ועם כולם נשפטתי. וכן עם כל היחידים הראשונים והאחרונים, כגון בימי השופטים ושאלו ושלמה. ואף דוד לקה בחטאו ואף משה ואהרן ודורם. אבל להגלות ישראל מארצו לתיתם ביד אויביהם ולחלל את מקדשי, לתיתם ביד גוי לא עם, ביד גוי נבל האומרים ידינו רמה ולא ה' פעל כל זאת, ולחלל שמי, בזה אני מאריך אפי".

גם ר' יוסף אבן כספ²⁴ מציג את טעותו של העם ואת תשובת הנביא: "וראה כי בני עמנו הסכלים היו נאנחים ומתאוננים על תלונת "צדיק ורע לו", כי הם היו חכמים וצדיקים בעיניהם... ולכן כאשר היתה באה עליהם צרה, היו אומרים "שוא עבוד אלוקים" (מלאכי ג', ד), והיו אומרים למשל "אבות יאכלו בסר ושני בנים תקהינה". כלומר, כי אנחנו צדיקים, סובלים צרות בעונות אבותינו החוטאים, ולכן אין "הצור תמים פעלו" (דברים ל"ב, ד)... כי כלם היו צדיקים בעיניהם, וכאשר היו בצרות או בפגעים רעים, אם כוללים ואם פרטיים, היו צועקים חמס. ולכן זה הנביא העירם על שהם רשעים גמורים או סכלים גמורים... ומי שהוא כן - השם יענישהו, כי באמת הצדיק בעיני השם הוא לא ימות בעוון אביו אם היה רשע...". הרב מ"ד רבינוביץ²⁵ מעמיד על הסתירה לכאורה, הקיימת בין תפישת האחריות האישית לרעיון הערבות ההדדית: "בפסוק זה נזכרים חמישה: נפש חוטאת, בן, אב, צדיק, רשע. במקומות אחרים מבואר כי כל אלו עלולים להיענש גם בגלל אחרים. כלל גדול הוא כי כל ישראל ערבים זה בזה²⁶, וש שרבים מתים באשמת נפש חוטאת אחת, שלא מנעו אותה, לא השפינו עליה, לא הדריכו אותה... "היא תמות" - ביחס לדיני אדם נאמר בתורה "לא יומתו אבות על בנים איש בחטאו יומתו". לא כן הוא בדיני שמים, שבהם אפשר כי יענו אחד בגלל האחר משום שכלפי שמיא גליה שיש קשר ביניהם והאשמה היא משותפת. ההבטחה כאן היא כי גם בדיני שמים לא יענשו חמישה אלה האחד בגלל השני, משום הקשר שיש לאחד מהם לחטאו של השני, אלא במידה שחטא

24 בפירושו ליחזקאל יח, יט, מהדורת ה"כתר" אוניברסיטת בר אילן.

25 בפירושו דעת סופרים ליחזקאל י"ח, כ "הנפש החוטאת".

26 שבועות ל"ט ע"א.

זה הוא של עצמם ממש".

אחרית דבר

מקובל עלינו כי "נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה, ושלא הוצרכה - לא נכתבה"²⁷. לפי דרכנו למדנו, שגם אנו בדורנו אמורים ללמוד לקח מדברי הנביאים בני דור החורבן. קו אופי בולט במיוחד, מבריא את תקופתנו אל תקופת חורבן בית ראשון - העובדה שבדור אחד מתרחשים הן חורבן לאומי והן גאולה. כיון שבדורנו אין נביאים נושאי דבר ה', שומה עלינו לעיין בדברי נביאים שנאמרו בתקופה דומה וללמוד מהם לקח. כמה רעיונות יסוד מצאנו בהלכי הרוח של בעלי המחשבה בדור החורבן:

א - השראת השכינה בישראל וסילוקה. הנביא מדגיש את הרעיון שאין שום תעודת ביטוח להשראת השכינה על המקדש וירושלים. ביכולתה של השכינה להסתלק, ואז עם ישראל נתון למצב של הסתר פנים, כשכל גוי יכול להציק לו. אמנם אנו מוצאים במדרש שבית שלישי לא יחרב: "והשלישית יותר בה" (זכריה י"ג, ח) - שאין מתיישבין בארצם אלא בגאולה שלישית. גאולה ראשונה - זו גאולת מצרים. גאולה שניה - זו גאולת עזרא. השלישית אין לה הפסק"²⁸. וכן "אמרו ישראל לפני הקב"ה, רבש"ע, לא כבר נבנית ירושלים וחרבה, אמר להם: על ידי עוונותיכם חרבה וגליתם מתוכה, אבל לעתיד לבוא אני בונה אותה ואיני הורס אותה לעולם, שנאמר "כי בנה ה' ציון נראה בכבודו" (תהלים קב, יז)²⁹. אולם בנוסף, מקובל עלינו שכל הבטחה שמימית ניתנת לנו על תנאי, וגם בדורנו עלינו לזכור שהקב"ה נתן לנו הזדמנות שלישית, בתנאי שנשכיל לנצלה כהלכה, ואל לנו להעמיד בניסיון את ההזדמנות הזאת.

ב - המחשבה שעל עם ישראל להטמע בגלות, להשתלב בעמי הארץ ולהיות ככל הגוים, אינה זרה לדורנו - דור שבו ההתבוללות אוכלת בכל פה. גם תגובת הנביא לרעיון זה "והעולה על רוחכם היו לא תהיה אשר אתם אומרים נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן" (יחזקאל כ', לב), והמשכה: "חיי אני נאם ה' אלוקים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם..."

27 מגילה י"ד ע"א.

28 מדרש תנחומא שופטים פרק ט'.

29 תנחומא, ורשה, פרשת נח סימן יא', וראה גם בראשית רבה צב, ג.

והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם שם...” (שם לג-לה), איננה זרה לדורנו, דור אשר חווה “אימה חשכה גדולה נופלת עליו” (על פי בראשית ט”ו, יב). לעם ישראל יש יעוד ברור וכיוון מוגדר. כל נסיון לשנותו בהתאם להלכי רוח חדשניים, מועד לכשלון ואף לתשלום מחיר כבד.

ג - מוטיב הלב החדש היא נחמתנו בגלותנו במשך כל הדורות, שהרי אין אפשרות לעמוד בדרישות כל כך חמורות שעם ישראל נכשל בהגשמתן, פעמיים במרוצת ההסטוריה, ויצא לגלות. הרעיון שהקב”ה יברא לנו לב חדש שיקל מהמתח המתמיד שבין דרישות התורה למאויי בני אדם, אמור לשמש כמקור עידוד ותקוה, שאכן [הגאולה] “השלישית אין לה הפסק”, כלשון המדרש.

ד - נושא האחריות האישית מזקיננו לדרך החשיבה החסידית בדור השלישי לקיומה. החסידות בראשית דרכה היתה תנועת גאולה לאומית, אולם במרוצת הדור הראשון והשני לקיומה, שינתה כיוון. הפעילות הגאולתית הלאומית נתעממה³⁰, ובמקומה הושם הדגש בפעילות למען גאולה אישית, שהיא הבסיס גם לגאולה הלאומית. יעידו על כך דבריו של ר’ מנחם נחום מטשרנוביל³¹: “זוהו כל עיקר עבודתינו לתקן ולגמור חלק המשיח השייך לכל אחד... וכשיגמר התיקון הקומה בשלמות, יהיה הוא צדיק יסוד עולם בשלימות גמור וצנור גדול וישר לקבל שפע וחיות...” כוונת הדברים היא שהבסיס לביאת המשיח ולחלות הגאולה הלאומית, נעוץ בעבודה אישית ובתיקון מידות אישי של כל אחד ואחד מישראל. כאשר יתוקן זה, היינו, כאשר יקבל כל יחיד בישראל אחריות אישית על עצמו ועל התנהגותו, יוצר בסיס איתן ויסוד מוצק לביאת הגאולה.

מתוך הדברים שמקורם בהדרכת נביאי התקופה לבני דור החורבן והכנתו לגאולה הקרובה, יכול גם דורנו - דור השעבוד והגאולה, לשאוב רעיונות, לקח והכוונה. אם נעמוד בכך, נזכה בעז”ה להגשמת דברי הנביא עמוס שביטא את המעבר מגלות לגאולה:

“הנה עיני ה’ אלוקים בממלכה החטאה והשמדתי אותה מעל פני האדמה, אפס כי לא השמיד אשמיד את בית יעקב נאם ה’” (ט, ח). לאמור - למרות החורבן הקשה לא תהיה השמדה כוללת.

30 מסיבות שאין כאן המקום לפרט. ראה על כך במאמרי “גאולה לאומית מול גאולה אישית בהגות החסידית בראשית דרכה”, שנתון מכללת שאנן, יב, תשס”ז.
31 בספרו מאור עינים, ירושלים תשנ”ט, עמ’ קל”א.

ד"ר יהושפט נבו

"כי הנה אנכי מצוה והניעותי בכל הגוים את בית ישראל כאשר ינוע בכברה ולא יפול צרור ארץ" (שם ט). לאמור - במשך שנות הגלות הונענו ממקום למקום וטולטלנו כמו בכברה.

"בחרב ימותו כל חטאי עמי האומרים לא תגיש ותקדים בעדנו הרעה" (שם י). אין אפשרות להתחמק מהגורל הצפוי לעם בגלות.

אחרי שעברנו חורבן וגלות והונענו בגוים כאשר ינוע בכברה, הגיעה עת הגאולה, כפי שהנביא מסיים: "ביום ההוא אקים את סכת דוד הנופלת וגדרתי את פרציהן והריסותיו אקים ובניתיה כימי עולם" (שם יא).